

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 34-057.341:281.9

*М. М. Вітряк***ПОЗИЦІЯ Л. Д. КУЧМИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ**

Вітряк Максим Миколайович, аспірант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету, e-mail: maksimvitruk@gmail.com

Одеський національний політехнічний університет
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлена позиція другого Президента України Л. Д. Кучми по відношенню до церкви в Україні. Автор звертається до цього епізоду діяльності Л. Д. Кучми, якому дослідники приділяли мало уваги. Незважаючи на те, що джерел з цього питання не бракує, релігійна політика Л. Д. Кучми здебільшого залишається поза межами уваги. У статті подано короткий огляд подій, які привели до створення УАПЦ, взаємовідносин церкви і влади в період попередника Леоніда Кучми, Леоніда Кравчука. Автор вважає, що, церковна політика Л. Д. Кучми потребує висвітлення, хоча він не надавав релігійним питанням такого значення й багато уваги, як його наступник В. Ющенко. Звертається увага на те, що наукові праці, присвячені історії церкви в Україні, є заполітизованими та тенденційними в оцінках. У статті автор намагається уникати власних оцінок і висвітлити тему якомога об'єктивніше. Національно орієнтована група у середовищі єпископату Російської Православної церкви (РПЦ) проголосила про створення суверенної української церкви. Під час правління Л. Кравчука було проведено реституцію церковного майна, що тоді вважалось безпрецедентним кроком влади по відношенню до церкви. На відміну від Л. Кравчука другий президент Л. Д. Кучма значну частину свого президентського терміну майже ігнорував церковний конфлікт в державі, обмежуючись підписанням законодавчих актів. Політичний курс Л. Д. Кучми був спрямований на врегулювання конфлікту між двома найбільшими церковними структурами в Україні.

Ключові слова: Л. Д. Кучма; УАПЦ; УМПЦ МП; УМПЦ КП; томос.

*М. М. Вітряк***ПОЗИЦІЯ Л. Д. КУЧМИ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В УКРАИНЕ**

Вітряк Максим Николаевич, аспирант кафедры истории и этнографии Украины Одесского национального политехнического университета, e-mail: maksimvitruk@gmail.com

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье показана позиция второго Президента Украины Л. Д. Кучмы по отношению к православной церкви в Украине. Автор обращается к этому малоизученному эпизоду деятельности Л. Д. Кучмы. Несмотря на то, что в источниках по этому вопросу нет недостатка, религиозная политика Л. Д. Кучмы в основном остается за пределами внимания исследователей. В статье представлен краткий обзор событий, которые привели к созданию Украинской автокефальной православной церкви, взаимоотношений церкви и власти в период предшественника Леонида Кучмы, Президента Леонида Кравчука. Автор считает, что церковная политика Л. Д. Кучмы должна быть изучена, хотя он не уделял религиозным вопросам так много внимания, как его преемник В. Ющенко. Обращается внимание на то, что научные труды, посвященные истории церкви в Украине, в некотором смысле заполитизированы и достаточно тенденциозны в оценках. В статье автор пытается избегать собственных оценок и осветить тему как можно объективнее. Национально ориентированная группа в среде епископата Российской Православной церкви провозгласила создание суверенной украинской церкви. Во время президентства Л. Кравчука была проведена реституция церковного имущества, что тогда считалось беспрецедентным шагом власти по отношению к церкви. В отличие от Л. Кравчука второй президент Л. Д. Кучма значительную часть своего президентского срока почти игнорировал церковный конфликт в государстве, ограничиваясь подписанием законодательных актов. Политический курс Л. Д. Кучмы был направлен на урегулирование конфликта между двумя крупнейшими церковными структурами в Украине.

Ключевые слова: Л. Д. Кучма; УАПЦ; УМПЦ МП; УМПЦ КП; томос.

M. M. Vitryak

**POSITION OF L. D. KUCHMA CONCERNING
THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE**

Vitryak Maxim Nikolaevich, post-graduate student of the Department of history and Ethnography of Ukraine, Odessa National Polytechnic University, e-mail: maksimvittrak@gmail.com

Odessa National Polytechnic University,
Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, Ukraine

ABSTRACT

The author of article highlights the position of the second President of Ukraine L. D. Kuchma towards to the Orthodox Church in Ukraine. The author refers to this badly investigated episode of L. D. Kuchma's activity. Despite the fact of abundance of sources on this issue, the religious policy of L. D. Kuchma mainly remains beyond attention. The article presents a brief overview of the events that had led to the creation of the UAOC, the relationship of the Church and the Government during the Leonid Kuchma's predecessor, President Leonid Kravchuk. The author believes that the L. D. Kuchma's Church policy needs more coverage, although the President did not attach such importance to religious issues in comparison with his successor V. Yushchenko. The author pays attention to the fact that scholar works on the history of the Church in Ukraine are somewhat politicized and tendentious. In the article the author tries to avoid his own assessments and he covers the topic as objectively as possible. A nationally oriented group among the episcopate of the ROC proclaimed the creation of a sovereign Ukrainian Church. During the governance of L. Kravchuk the restitution of Church property was held, what had been considered as an unprecedented step in government policy towards Church. Unlike L. Kravchuk, the second President L. D. Kuchma almost ignored the Church conflict in the state for a long time of his presidential term and signed legislative acts in the Church issue. The political course of L. D. Kuchma aimed to the conciliation of the conflict between the two largest Church structures in Ukraine.

Key words: *Leonid D. Kuchma; the UAOC; UMPTS MP; UMPTS KP; Tomos.*

Протягом вже понад 25 років Україна проходить складний процес становлення самостійної держави і повноцінного суб'єкта сучасної геополітики. Українська держава еволюціонує від суто декларативного проголошення незалежності й самостійності Української держави 1991 року до повноцінної не-

залежності. Цей шлях непростий. Він ускладнюється тим, що перцепція минулого в суспільній свідомості українців різниться. Різна історична пам'ять стосується сприйняття історичних постатей, подій минулого, а також ставлення до релігій і віри, по-різному, на ґрунті чого можуть виникати конфліктні ситуації, свідками чого ми, на жаль, нерідко буваємо. У зв'язку із цим автор статті вважає актуальним висвітлення політики держави стосовно церкви і релігій в Україні на прикладі діяльності другого Президента України Л. Д. Кучми.

Під час написання статті автор зіткнувся з певною тенденційністю джерел з даної теми, оскільки дослідників більше цікавив процес одержання Україною автокефалії та протистояння між Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ) та Українською Православною Церквою Московського патріархату (УПЦ МП). Їх більше цікавили особистості Л. Кравчука та В. Ющенка, оскільки останні більше використовували цю тему у своїх політичних баталіях. Політолог Н. В. Белікова («Православні церкви України на початку ХХІ ст.: пошук шляхів порозуміння») приходять до висновку, що створення автокефальної церкви в Україні є неминучим процесом. Це природний механізм становлення української державності. Академік В. Єленський у монографії «Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті», написаній ще у 1995 р., висловлює міркування, що частина української еліти вбачала в церкві єдину реальну силу консолідації посткомуністичного суспільства і потужний чинник у формуванні модерної української нації [6, с. 86]. Із цією думкою погоджується і автор статті. Політику Л. Д. Кучми щодо церкви ми знаходимо в статтях історика Ю. Лінника «Трансформаційні процеси у православ'ї в часи українського державотворення (кінець ХХ–ХХІ ст.)» [11] і «Феномен політичного православ'я: спроба релігієзнавчого аналізу» [12].

Леонід Кучма у книзі «Україна не Росія» не цікавиться церковними питаннями сучасності, але згадує деякі факти із історії України, а саме середньовічної. Він пише про те, що розповідали історики, як з'явилися поняття «Малоросія» та «Великоросія», як їм вдалося прослідкувати появу цих назв з 1292 р. і встановити, що їх використовували у канцелярії

Константинопольського патріарха для розмежування території, яка безпосередньо контролювалась Києвом і належала до Київського патріархату.

Після татарської навали та захоплення Великим князівством Литовським Києва кафедра перемістилась до Москви, колишні київські митрополити продовжували титулувати себе «митрополитами Київськими і вся Русі» (пізніше Київськими і Московськими і вся Русі), а їхню кафедру Константинополь іменував просто Руською чи, на грецький лад, Російською. Коли 1441 р. мав місце конфлікт між Москвою та Константинополем, митрополити московські відмовилися визнавати першість константинопольських патріархів. Тоді у відповідь Константинопольський патріарх у 1458 р. висвятив окремого митрополита з кафедрою в Києві для православних Великого князівства Литовського і тих «руських» епархій, що не перебували під владою митрополита Московського. Саме з цього періоду Руська митрополія Константинопольського патріархату розкололася на Київську («і вся Русі») і Московську («і вся Русі»). Відтоді в Константинополі виникло два поняття: «Велика Росія» (Велике князівство Московське), і «Мала Росія» (митрополія Київська, пізніше Київська і Галицька). Поступово ці поняття стали етнонімами, почали писати «Русія», а потім і «Росія» [8, с. 632].

Говорячи про розбіжності в церковних канонах між Україною та Росією, Л. Д. Кучма пригадав важливий, на його думку, момент: реформатор московської церкви патріарх Нікон вважав, що: «малороссияне потеряли веру и крепость добрых нравов; покой и честь их прельстили, они своему чреву работают (служат), и нет у них постоянства». Леонід Кучма вказував і на те, що деякі нюанси церковних книг в Україні викликали в Москві негативне враження. В цих книгах писалося, що Христа: «пригвоздили до креста». Московські єпископи це вважали єресью, оскільки вони писали, що Христа розіп'яли «ко кресту». Л. Д. Кучма пригадував, що в Україні під час хрещення не занурювали дітей в купіль, а тільки обливали святою водою. Московське духівництво тоді розпочало дискусію: чи не є це порушенням канонів і чи не є так звані «обливанці» віровідступниками. І це при тому, що багато десятиліть предстоятелями російської православної церкви були саме вихідці з України, тобто ті ж самі «обливанці» [8, с. 634].

На думку Л. Д. Кучми, цю ситуацію найкраще пояснив ще у XIX ст. М. О. Максимович. У своїх працях він зазначав, що ще 1591 р. Львівське братство видало у своїй друкарні «Граматику», в якій писалося про «наставление многоименитому российскому роду» (тобто народу). У цій граматиці згадується «пришествие» патріарха Ієремії «в страны Российския», а в свою чергу митрополит Київський і Галицький Михайло (Рагоза) титулується як «архиепископ всея России» [8, с. 636].

З моменту проголошення в Україні незалежності релігійне життя суспільства активізувалося. Навесні 1991 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон про свободу совісті та релігійних об'єднань, який заборонив державі втручатися у справи церкви, а церкві — у державні справи. Релігійна ситуація в Україні на початку незалежності характеризується розколом православ'я. 1990 р. після обрання патріарха Мстислава (Скрипника) була відновлена УАПЦ. У Харкові, Києві та інших містах відновилися її храми. Московський патріархат надав внутрішню автономію Українській православній церкві (УПЦ), але зберіг за собою право призначати вищих духовних осіб в Україні. Спроби президента Л. Кравчука та київського митрополита Філарета (Денисенка) домогтися від Московського патріархату повної незалежності УПЦ не вдалися. Тому частини УПЦ і УАПЦ за підтримки української влади виділились, утворивши Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП), яка тоді ще не була визнаною.

У 1998 році в Києві відбулася конференція провідних релігієзнавців України, на якій були оголошені такі цифри: 1998 р. в Україні розпочали діяти близько 20,4 тис. релігійних організацій, майже 19 тис. громад 72 конфесій, течій і напрямів. Порівняно з 1991 р. кількість релігійних організацій збільшилась на 7,2 тис., або на 54,5 %. Проте зміни в релігійній сфері торкнулися не тільки її кількісних показників. Активно йшов процес формування управлінських структур: в Україні почали діяти 192 духовні центри та управління. Почали функціонувати 198 монастирів, кількість яких проти 1991 р. зросла більше ніж утричі. Водночас динаміка становлення релігійного середовища згасає: темпи приросту релігійних громад у 1991 р. склали 22,2 %, а в 1997 р. — лише 7,0 %. Половина активних релігійних громад (47,2 %) було зосереджена в західних

областях. На 1998 р. діяв 61 духовний центр та управління (31,8 %), 111 з 198 монастирів, 35 з 86 духовних навчальних закладів. У 1992–1997 рр. їх кількість зросла на 3 088 одиниць, або на 44,3 %, а за 1997 р. — на 772 парафії, що складає 59,5 % зростання загальної чисельності релігійних громад усіх конфесій. Найбільш потужною вважалася Українська православна церква (УПЦ), число громад якої за 6 років зросло на 1913 одиниць, або на 35 % і становить нині 7 386 парафій, або 71,4 % загальної кількості православних громад України. Схожими темпами йшла розбудова інших православних церков — Київського патріархату (1 901 громада) та Української автокефальної (1063 громади). Їх кількість збільшилась загалом на 1 474 громади, або на 98,9 % [6, с. 16].

Згідно із соціологічними опитуваннями, проведеними у 2018 р., більшість вірян України відносила себе до православних (68,8 %), від третини до половини з них визнає себе вірними УПЦ КП, яка посідає перше місце серед українських церков за чисельністю віруючих і є найбільшою релігійною організацією в Україні. На 2018 р. число вірян УПЦ КП становило 45,2 % і 16,9 % для УПЦ МП [2]. Ці дані наведені згідно з результатами соціологічного опитування інтернет-порталу Релігія в Україні. Україна посідає 11-те місце за релігійністю серед 34 країн Європи. 31 % населення в Україні було надто релігійним. З них: 22 % населення України вважали релігію важливою частиною свого життя; 35 % опитаних відвідували релігійні служби щонайменше раз на місяць; 29 % респондентів щодня молилися; 32 % вірили у Бога з абсолютною впевненістю [2].

Особливістю християнства православної конфесії, яка складалася історично, було прагнення із боку владних структур взяти під свій контроль таку могутню силу як церква. Однак, якщо раніше влада прямо здійснювала контроль над церковним життям, то в сучасних демократичних реаліях ці механізми прагнули здійснювати радше законодавчий контроль, ніж безпосередньо очолювати ці структури. Політика української держави багата в чому залежала від пріоритетів особи, яка посідала президентське крісло [5, с. 625].

За час свого першого терміну перебування на посаді Президента України Л. Д. Кучма не приділяв значної уваги церковним питанням, проте за другої своєї каденції він розпочав

активно цікавитися проблемою автокефалії української православної церкви. Майже всі президенти України, Л. Д. Кравчук до Л. Д. Кучми та згодом В. А. Ющенко після нього, кожен у свій час розуміли, що суверенна держава не може існувати без власної церкви. Це питання розв'язав П. О. Порошенко, проте підґрунтя було закладено ще у 1990-ті рр.

Українське суспільство, переживаючи глибоку духовну кризу, знаходилося в стані невизначеності. У ньому відбувається переоцінка цінностей. На основі аналізу процесів, що відбуваються в релігійному середовищі, автором розкриваються прийоми і методи діяльності представників релігійних організацій і політичних діячів на сучасному етапі [10, с. 94].

Після часів тривалої атеїстичної пропаганди Радянського Союзу 1990-ті роки знаменували час релігійного відродження, що співпало із процесом становлення громадянського суспільства — духовне відродження як один із проявів політичної і соціальної активності [3, с. 70].

Поряд з міжцерковними відносинами величезну роль в інституціоналізації УАПЦ в 90-х рр. ХХ ст. відіграли державно-церковні відносини. Одним з ключових моментів в цьому плані стало 2 жовтня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР визнала і узаконила УАПЦ по всій Україні. Під керівництвом патріарха Мстислава відбувся собор єпископів УАПЦ. 18 листопада в Софійському соборі за участю тисяч віруючих, які заповнили площу навколо храму, патріарха Мстислава було урочисто інтронізовано на Київський патріарший престол. Відтак, на думку релігієзнавців О. Роциної та І. Тюльченко, легалізація УАПЦ, з одного боку, закріпила церковний розкол в українському православ'ї, з іншого ж — посилила свій вплив на населення, переважно в Західній Україні [7, с. 211].

Невдовзі після проголошення Акту державної незалежності України 24 серпня 1991 року, зазначає В. Є. Сленський, 6–7 вересня 1991 р. Архієрейський Собор УПЦ (в підпорядкуванні Московського патріархату) ухвалив рішення про скликання Помісного Собору УПЦ для розгляду питання про автокефалію УПЦ в Україні. Цей помісний Собор, що пройшов 1–3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській Лаврі і був зібраний у відповідності до церковних канонів та Статуту УПЦ, в якому взяла участь усі правлячі та вікарні архієреї УПЦ, делегати від

усіх єпархій та монастирів, представники від кліру та мирян, одногосно прийняв рішення про автокефалію Української Православної Церкви. Підставою для цього було те, що УПЦ здійснює своє служіння в окремій незалежній державі, має достатню кількість єпископату й духовенства, духовні навчальні заклади та монастирі, до православ'я відносить себе понад половина населення країни. У сукупності всі ці фактори роблять УПЦ однією з найбільших Церков Вселенського Православ'я. Собор підтвердив обрання митрополита Філарета Предстоятелем УПЦ та відкинув усі звинувачення на його адресу щодо порушення ним церковних канонів, що за твердженням його недоброзичливців мало місце, що вони розповсюдили у засобах масової інформації [6, с. 86]. У відповідь на це рішення Собору керівництво РПЦ вирішило зробити все можливе для того, щоб зберегти адміністративну єдність Московського патріархату, і в січні 1992 р. в середовищі єпископату утворилася група єпископів, які оголосили про свою відмову від рішень Собору 1–3 листопада 1991 р. щодо автокефалії УПЦ та перестали поминати за богослужінням Предстоятеля УПЦ і виконувати його розпорядження, чим фактично учинили розкол церкви в Україні.

Питання врегулювання відносин між владою та УАПЦ державними органами на початку 1990-х рр. в основному були сформовані через правові принципи, зафіксовані Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» і засвідчені Конституцією [1]. Деякі питання регулювалися цивільним й кримінальним правом та нормативно-правовими актами державної виконавчої влади. Наприкінці 1990-х рр. була підготовлена Концепція державної політики щодо церкви та релігійних організацій, але вона не була затверджена Верховною Радою. Також варто відзначити, що велику роль відіграв Указ Президента України Леоніда Кравчука «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., який започаткував процес реституції церковного майна. Як зазначає В. Бондаренко, реституція церковного майна стала в Україні явищем унікальним, оскільки жоден інший суспільний інститут, окрім Церкви, своїм правом на успадкування історично належного їм майна не скористався» [10, с. 241]. Держава виступила ініціатором налагодження конструктивних стосунків з

Церквою, запобігала суперечкам між окремими церквами щодо культового майна [4, с. 57].

Керівництво УПЦ КП відразу поставило питання про автокефалію України як свою стратегічну політичну мету. Таке визначення йшло далі суто церковних справ — це потужний засіб зміцнення Української держави, її реальне, а не фактичне унезалежнення. УПЦ КП наполягав на тому, що об'єднання в єдину помісну Церкву має відбутися якомога швидше на Об'єднаному Соборі.

Розуміючи всю небезпеку того, що найбільша релігійна конфесія в державі контролювалася з-за кордону, Леонід Кучма робив певні кроки для виправлення цієї ситуації. Перше, ініціювання процесу перемовин між УПЦ МП і УАПЦ із метою встановлення конструктивного міжконфесійного діалогу. Його другим, більш значущим кроком в цьому напрямку, вже 2004 р., було звернення до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням про надання автокефалії Україні [12, с. 241]. Проте, зазначимо, що протягом двох своїх каденцій перебування на посаді Президента України Л. Кучма зберігав досить відсторонену позицію. Немає згадок і коментарів щодо релігії і в книзі «Україна не Росія», крім нотатки про анафему гетьману І. Мазепі.

В 2013 р. на святкуванні 95-річчя Дніпропетровського національного університету, вже не будучи президентом, Леонід Кучма дозволив собі висловити особисту позицію щодо православ'я. Це була реакція на промову глави Дніпропетровської єпархії УПЦ (МП) митрополита Іриней, який розповідав про православ'я і православні цінності в житті. Виступ митрополита Леонід Кучма прокоментував так: «Наскільки я зрозумів владу Іриней, нам треба лише працювати, терпіти і вчитися. Сьогодні найбагатші країни в Європі — це протестантські країни, тому що там більш глибоко оволодівають знаннями, в той же час я не знаю жодної православної країни, яка процвітає. Це говорить про те, що влада сьогодні повинна приділяти увагу таким університетам як ДНУ. Наші керманічі повинні вийти перед професорсько-викладацьким складом і студентами і сказати, де ми знаходимося і чого ми хочемо і куди ми йдемо чи то до Європейського Союзу, то чи в Митний союз, то чи залишаємося тут» [11, с. 266].

Попре те у 2018 р. Л. Д. Кучма отримав нагороду від патріарха УАПЦ Філарета «За заслуги з відродження духовності в Україні, утвердження помісної Української Православної Церкви та з нагоди 80-річчя від дня народження». У супровідному листі до нагороди патріарх Філарет високо оцінив діяльність Кучми під час його каденції: «На Вашу долю випав нелегкий тернистий шлях розвитку незалежної України. Ваші мудрість, професіоналізм, далекоглядність допомогли зробити багато для зміцнення її суверенітету і незалежності, збереження суспільного миру, міжконфесійної злагоди. Ви проголосили і затвердили європейський напрямок розвитку України як стратегічну мету, досягнення якої забезпечить наш народ від повторення трагічних сторінок минулого. Переконалий — не дивлячись на об'єктивні труднощі і проблеми, з якими стикалися і Ви, і Україна, Ви гідно виконали свою місію» [12, с. 242].

Логічним завершенням політики другого Президента щодо церковної незалежності України стала цілковита підтримка отримання Україною томосу про автокефалію.

Таким чином, автор статті доходить висновку, що Л. Д. Кучма не приділяв багато уваги церковним питанням. Припустимо, що можливо Президента та його оточення на той час більш турбував економічний стан у державі, ніж боротьба за владу між церковниками. Або Президент намагався не торкатися церковних питань, щоб не розхитувати й так крихкий мир між конфесіями, намагаючись дистанціюватися від протистояння церковних ієрархів, стежив, щоб їхні суперечки не вилилися у кровопролиття. Але вже під час другої каденції Л. Д. Кучмою були прийняті стратегічні кроки в підготовці ґрунту для запровадження автокефальної церкви (ініціювання переговорів між УПЦ і УАПЦ, звернення до Вселенського патріарха з проханням про автокефалію української церкви).

Література та джерела

1. Про свободу совісті і релігійні організації: Закон України [Електронний ресурс]/ Сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2295-12>. — Дата звернення: 27.03.2019.
2. 45 % опитаних українців відносять себе до УПЦ КП, 17 % — до УПЦ МП [Електронний ресурс]/ Релігія в Україні. — Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/41031-45->

- opitanx-ukrayinciv-vidnosyat-sebe-do-upc-kp-17-do-upc-mp.html. — Дата звернення: 27.03.2019.
3. Белікова Н. В. Православні церкви України на початку XXI ст.: пошук шляхів порозуміння // Наука. Релігія. Суспільство. — 2010. — № 1. — С. 69–79.
  4. Белікова Н. В. Релігійні конфесії України (кінець 80-х — 90-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2001. — 234 с.
  5. Бондаренко В. Д. Релігійно-церковне життя // Державотворчий процес в Україні 1991–2006. — К.: Наукова думка, 2007. — С. 600–630.
  6. Бондаренко В. Д. Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку // [Електронний ресурс] / Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: матеріали міжнародної конференції 15–16 травня 1998 р. — Режим доступу: [http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16722/3/Bondarenko %20 %20 V. D. _Religijna %20sytuacija %20v %20Ukraini %20ta %20perspektivu %20jiji %20rozvytku.pdf](http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/16722/3/Bondarenko%20%20V.%20Religijna%20sytuacija%20v%20Ukraini%20ta%20perspektivu%20jiji%20rozvytku.pdf). — Дата звернення: 25.02.2019.
  7. Боруцький С. Держава. Церква. Людина: державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992–2002 рр. — Львів: Афіша, 2003. — 552 с.
  8. Кучма Л. Д. Україна не Росія. — К.: Поліграф, 2007. — 420 с.
  9. Єленський В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Дис... докт. філос. наук / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 2003. — 434 с.
  10. Історія релігії в Україні. Т. 10: Релігія і Церква років незалежності України / за ред. А. Колодного. — К.; Дрогобич: Коло, 2003. — 616 с.
  11. Ліннік Ю. Трансформаційні процеси у православ'ї в часи українського державотворення (кінець XX–XXI ст.) // Релігія та соціум. — 2014. — № 1–2 (13–14). — С. 265–271.
  12. Ліннік Ю. Феномен політичного православ'я: спроба релігієзнавчого аналізу// Релігія та соціум. — 2018. — № 4 (15–16). — С. 240–252.

Надійшла до редакції 18.03.2019 р.